

HUIZINGA'S HOMO LUDENS EN DE ERNST VAN DE VRIJMETSELARIJ
from labour to refreshment?

Het is goed om ons te realiseren dat, ondanks de faam die Huizinga genoot in zijn tijd en in de eerste decennia na zijn dood, tussen de jaren dat de vroegste van zijn boeken en artikelen verschenen en onze tijd bijna een eeuw is verlopen. Hoewel zijn werk nog altijd en terecht de aandacht trekt, is hij net als een aantal van zijn tijdgenoten deels vergeten. Misschien dat u zich met verbazing realiseert dat we in Nederland onze 'prins der dichters Adriaan Roland Holst ondanks de ietwat overdadige mythe die hij om zich wist te spinnen vrijwel zijn vergeten. Misschien geldt dat ook voor een van die Belgische werkelijke grootheden: Herman Teirlinck. Het zelfde geldt ook voor de veel jongere prof. dr. P.H. Pott, die vooral met door prof.dr J. Snoek herhaaldelijk behandelde theorie van de 'allusieve methode' binnen de vrijmetselarij nog steeds wel genoemd blijft, evenwel veel van zijn zo belangrijke studies worden nauwelijks meer gelezen.

Ook Huizinga staat, als gezegd, in deze tijd bepaaldelijk minder op de voorgrond. 'Herfsttij der Middeleeuwen'¹ is weliswaar nog steeds in een fraaie nieuwe druk, rijk geïllustreerd, verkrijgbaar. Het is zijn bekendste boek, op enige afstand gevolgd door het overigens niet of nauwelijks minder belangrijke werk 'Homo Ludens' uit 1938.²

Enkele biografische gegevens

Laten we toch eerst dan een paar biografische feiten even noemen.³ Huizinga werd geboren in Groningen, als zoon van Derk Huizinga, hoogleraar in de fysiologie, en Jacoba Tonkens. Zij overleed toen Johan twee jaar oud was.

In 1891 begon hij aan een studie aan de Groninger universiteit. Hij hield zich bezig met vergelijkende taalkunde en bestudeerde het Sanskriet. Een eerste poging om een dissertatie te schrijven mislukte. Zijn uiteindelijk proefschrift handelt over de 'vidûsaka', een komische figuur in het Oud-Indische toneel.⁴

Daarna was een aantal jaren geschiedenis leraar. In 1915 aanvaardde Huizinga in middels hoogleraar in Groningen, de benoeming tot hoogleraar algemene geschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Leiden. Daar zou Huizinga een van de boeken schrijven waardoor hij ook buiten Nederland beroemd werd 'Herfsttij der Middeleeuwen' Het verscheen al snel in het Duits en in het Engels.

Op verzoek van een Amerikaanse uitgever schreef Huizinga een studie over Erasmus waarin men wel een zekere geestverwantschap tussen de auteur en zijn onderwerp meende te zien. Het boek werd ook wel als een soort tegenpool van het veel latere (1938) Homo Ludens beschouwd.⁵

---

¹ De laatste druk is de 27ste van augustus 2008.

² *Homo Ludens*, Proeve eener bepaling van het spel element der cultuur. Amsterdam 2008. Tekst naar de uitgave van 1950 met een voorwoord van Willem Otterspeer.

³ Een uitstekende eerste kennismaking met Huizinga's leven werk en wereld is: Amon van der Lem, *Johan Huizinga, leven en werk in beelden en documenten*. Amsterdam 1995.

⁴ *De Vidûsaka in het Indisch Tooneel*. (1897)

⁵ W. Otterspeer, *Huizinga voor de afgrond. Het incident-Von Leers aan de Leidse Universiteit*. Leiden 1984.

Huizinga durfde een duidelijk standpunt in te nemen tegen het Nationaal Socialisme, zoals blijkt uit het conflict om de Duitse antisemitische hoogleraar Von Leers⁶, die hij vroeg om een conferentie in Leiden te verlaten. Zijn principiële houding leverde hem, toen de oorlog begonnen was, een verblijf als gijzelaar in Sint Michiels Gestel op, door de bezetter omgezet in huisarrest buiten Leiden, zonder zijn bibliotheek, in De Steeg in het oosten van Nederland. Met ontzetting vernam hij enkele jaren eerder dat zijn jeugdvriend de getalenteerde André Jolles (op dat ogenblik woonachtig in Leipzig), die uitvoerige kanttekeningen had geleverd bij het manuscript van 'Herfsttij' was toegetreden tot de nationaal socialistische partij.⁷ Na een korte ziekte overleed hij begin 1945 op 72-jarige leeftijd.

Een weg naar 'Homo ludens'

Huizinga was zijn studie begonnen als sanskritist. Hij was dus allereerst taalkundig geïnteresseerd.⁸ Merkwaardig is dat zijn eerste poging tot het schrijven van een dissertatie 'Inleiding en opzet voor Studie over Licht en Geluid' door zijn Groningse promotor, B. Sijmons, afgekeurd werd. De inhoud was taalwetenschappelijk niet relevant, en werd bestempeld als hooguit interessant voor een psycholoog.⁹

In 'Homo Ludens' doet hij veertig jaar later volgende uitspraak 'Al spelend springt de taalvormende geest telkens van het stoffelijke over op het gedachte. Achter iedere uitdrukking van her abstracte zit een beeldspraak en in iedere beeldspraak eenwoordspel' Is daarmee de kloof tussen taalkundige en 'psycholoog' (of zeggen we dan liever nu: cultuurhistoricus) overbrugd?

Openbare dienst of spel?

Het wordt niet meer zo dikwijls gezegd, maar in de jaren dat ik de vrijmetselarij leerde kennen, werd de term 'spel' en 'abel spel' als aanduiding van onze rituelen ofwel de hele vrijmetselarij graag gebezigd. Wat we met die vergelijking met dat handje vol wereldlijke laat middeleeuwse toneel aan moeten, wordt me nu na 30 jaar steeds onduidelijker. *Abel* zou misschien verheven' betekend moet hebben, maar dan nog.¹⁰ Misschien zou Huizinga me in die twijfel bij vallen? Verheven zijn de vrijmetselarij en haar rituelen zeker. Of de rituelen zo kunstig zijn kan men zich her en der afvragen, maar de vraag is of ze literaire kwaliteiten moeten hebben.¹¹ Ik zal me niet proberen me te verschansen achter een absurde redenering dat het gebrek aan kunstige schoonheid bewijs is dat onze rituelen géén spel zijn. Ik citeer liever Huizinga: 'Men kan bijna

---

⁶ W. Otterspeer, voorwoord bij de uitgave van *Homo Ludens*. Amsterdam 2008.

⁷ M.J.M. De Haan, 'Een wetenschapper in dienst van de Sicherheitsdienst, André Jolles als bestrijder van de vrijmetselarij'. *Thoth* 58 (2007). blz. 153.

⁸ J. Noordegraaf, 'Uit het verleden van een historicus. De taalkundige ambities van de jonge Huizinga', *Voortgang, jaarboek voor de Neerlandistiek* 13 (1992), blz. 192-215. Herdruk *Van Hemsterhuis tot Stutterheim. Over Wetenschapsgeschiedenis*. Münster 2000, blz. 92-111.

⁹ J. Noordegraaf, 'Over licht en geluid, Johan Huizinga en de negentiende-eeuwse taalkunde'. *Oorsprong en ideaal. Opstellen over taalzoekers*. Münster 2000, blz. 89-120.

Hij werkte delen uit deze dissertatie om tot tijdschriftartikelen. Ze werden beide geweigerd.

¹⁰ J. Verdam, *Middelnederlandsch Woordenboek*. 's Gravenhage 1885. S.v. *abel* in de derde daar gegeven betekenis die in verband wordt gebracht met *abel spel*: 'schoon, hupsch, bevallig. Gezien de bewijsplaatsen wordt een betekenis als 'behendig' [*in de zin van behendig gemaakt*, MdH] of 'geschikt' in dit verband niet juist bevonden.

¹¹ Elke keer als ik de verheven en zeker wel mooie tekst uit het ritueel voor de opening van het werkjaar hoor over de naam die op de steen bij de grondlegging van de bouw van de tempel sou moeren staan, raak ik toch bij dat Bijbelse poëtisch woordgebruik in de war als we aankomen bij de passage waarin de Opperbouwmeester zijn naam spelde speldde?) op de wolken.

al het abstracte loochenen: recht, schoonheid, waarheid, goedheid, geest, God. Men kan den ernst loochenen. Het spel niet. Maar met het spel erkent men, of men wil of niet, den geest. Want het spel is, wat ook zijn wezen zij, niet stof. Het doorbreekt, reeds in de dierenwereld, de grenzen van het fysisch bestaande. Het is ten opzichte van een gedetermineerd gedachte wereld van louter krachtwerkingen in den volsten zin des woords een superabundans, een overtolligheid. Eerst door het instroomen van den geest, die de volstreekte gedetermineerdheid opheft, wordt de aanwezigheid van het spel mogelijk, denkbaar, begrijpelijk. Het bestaan van het spel bevestigt voortdurend, en in den hoogsten zin, het supralogisch karakter van onze situatie in den kosmos. De dieren kunnen spelen, dus zij zijn reeds meer dan mechanismen. Wij spelen, en weten, dat wij spelen, dus wij zijn meer dan enkel redelijke wezens, want het spel is onredelijk'

Huizinga gebruikt in deze herhaaldelijk geciteerde uitspraak over ernst en spel het intrigerende woord 'superabundans'. Het brengt mij een hier misschien volstrekt irrelevante, passage uit het eerste van Lessing's 'Freimaurergespräche' te binnen. Ook hier gaat het om een citaat dat in elk geval in de Nederlandse vrijmetselarij enigszins prominent gebruikt is.

Voor zover mij bekend was Faubel, vóór, tijdens en inde Tweede wereldoorlog de moedige en integere grootsecretaris van de Orde van Vrijmetselaren het onder Grootoosten der Nederlanden) de eerste die het in een Nederlandse publicatie gebruikte. Het gaat om: 'Die Freimaurerei ist Nichts willkürliches. sondern etwas nothwendiges, das in dem Wesen des Menschen und der bürgerlichen Gesellschaft gegründet ist.'¹² Dat lijkt de vrijmetselarij wel ver af te brengen van een absoluut overtollig spel. Dat in de vrijmetselarij geestelijke waarden een hoogst belangrijke plaats Innemen, is duidelijk, daar ze in haar hele symboliek van werktuigen en 'pantaculum' (beeld van dekosmos) het 'supralogische' karakter van de kosmos laat zien is misschien ook zo. Is ze juist daardoor spel ?

Liturgie

Het is goed om het woord 'liturgie' hier in zijn precieze betekenis te beschouwen.¹³ Liturgie is naar de letterlijke betekenis van het woord *openbare dienst*. In Athene waren dat taken die opgelegd werden om ten bate van de stad-staat noodzakelijke diensten te verrichten, zoals het bekostigen van een openbaar gebouw of zelfs van een oorlogsschip; hieruit ontwikkelt zich in het Christendom een betekenis van een openbare ceremonie gekenmerkt door welomschreven regels op den duur verbonden met het toedienen van sacramenten. De plechtigheden of geplogenheden, oude gebruiken of wat je van oudsher in plicht neemt binnen de vrijmetselarij zijn vanuit buitenstaanders bezien in het geheel geen 'openbare' bezigheden. Binnen de beslotenheid van loge en Orde zijn ze in zekere zin openbaar, gedeeld door en, uiteindelijk, steeds weer bekend aan alle leden, zoals alle deelnemers de regels van het spel moeten kennen.

---

¹² Zie G. E. Lessing, *De Vijf gesprekken van Ernst en Falk*. Den Haag 2009; de tekst is te vinden op blz. 33 in Overbeeks levendige vertaling: vrijmetselarij is niet zo maar iets willekeurigs iets, wat ook niet zou kunnen bestaan maar iets noodzakelijks dat in het wezen van de mens en van de maatschappij verankerd ligt A.F.L. Faubel gebruikt het als motto van zijn nog steeds frisse boek *De vrijmetselarij oorsprong, wezen en doel*. Den Haag 1932 blz.; in *De Leerling vrijmetselaar* is het citaat in de eerste negen drukken het motto van her eerste hoofdstuk (en daarmee van het hele boek). Het is in de tiende druk uit 2005 en de elfde druk uit 2009 het motto van her zesde hoofdstuk geworden.

¹³ Een veelzijdige inleiding die ook vrijmetselaren veel te bieden heeft: Dr. M. Barnard, prof dr. EG. Immink prof. dr. J.de Laan, e.a. (red.) *De weg van de de liturgie. Tradities, achtergronden, praktijk*. Zoetermeer 1998.

Maar wat nu als vrijmetselarij in het geheel geen spel is? Als vrijmetselarij net zo ernstig is als ambtelijke taal en liturgie, kan ze dan spel zijn? Ze is zeker een door traditionele voorschriften geordende handeling. Waarbij dus de 'kandidaten' wezenlijk anders de plechtigheid verlaten dan toen ze binnen traden zoals in de liturgie van het doopsel of de huwelijksvoltrekking (en dat geldt ook voor de burgerlijke, wettelijk vastgelegde gebruiken (hier past wonderwel het woord 'geploegenheden').¹⁴

Ruimte en tijd

Voor het spel zijn niet alleen de door alle deelnemers gerespecteerde spelregels een noodzakelijke voorwaarde ook is er een zekere tijd is bepaald waar binnen het spel wordt gespeeld. In de vrijmetselarij zorgvuldig door opening en sluiting bepaald. Ook de vrijmetselarij kent een plaats waar de handeling plaats vindt: in een loge en bij voorkeur in als aanduiding voor de groep deelnemers en voor de plaats waar de loge wordt gehouden. Ook daar voelen we de verwantschap van de beoefening van de vrijmetselarij en het spel

Geen vlees en geen vis?

Het spel mag dan 'superabundans', overvloedig, voegt Huizinga er nog aan, toe zijn, maar het is juist als zodanig noodzakelijk, niet willekeurig. Zo raken vrijmetselarij en spel elkaar weer als tegenpolen. Onderscheiden, maar niet gescheiden' Om de belangrijkste filosoof van het herfsttij der Middeleeuwen, Nicolaas van Kues, te citeren zijn zulke tegenstellingen een 'coincidentia oppositorum', een samenvallend van tegengestelden. Of zijn we dan bezig met onder een mom van geleerdheid te verkondigen, dat vrijmetselarij in dit opzicht geen samenvallend van vlees vis is.

Otterspeer, een van de kenners van Huizinga's persoon en werk helpt ons misschien met een zin uit zijn voorwoord bij de meest recente uitgave van 'Homo Ludens' ook hier de tweedeling. Het spel zoals Huizinga dat ziet draagt het contrast, van niet-ernst en ernst Tegelijkertijd is er sprake van een vergaande contaminatie van de geestelijke waarden van spel en ernst. Spel en ernst slaan voortdurend in elkaar om.

Van de nar, de komische figuur uit zijn proefschrift een lijn lijkt te lopen naar de spelende mens, die centraal staat in 'Homo Ludens' een reeks van stapstenen in de geschriften van zijn hand, die eindigt in Huizinga's eigen persoonlijke geschiedenis : 'Mijn weg tot de geschiedenis'

Is er een conclusie?

Als spel enerzijds volkomen overbodig is en vrijmetselarij anderzijds een volkomen noodzakelijk iets is, zijn ze dan volkomen tegengesteld? Staan ze als spel en ernst tegen over elkaar? Als we de vraag of de vrijmetselarij met haar tradities, regels en ritualen een spel is, stellen, krijg ik meer en meer de neiging te wijzen op wat ik dertig jaar geleden een romantiserende poëtische aanduiding vond, de benaming 'abel spel'. De vrijmetselarij die soms een 'orthopraxie' wordt genoemd is een methode van handelen, een wijze om een reeks voorbeelden uit te beelden waarbij ze zich strikt aan die regels en tradities moet houden, waarin ze haar symbolen gebruikt om 'aan woorden' van die traditie voorbij te gaan' Die regels zijn geen spelregels, maar 'mores'; zij bepalen 'what is done and what is not done' met een wijdere strekking dan die van spelregels die alleen gelden voor een bepaalde sport of een spel. Van deze

---

¹⁴ Hier is bijvoorbeeld het ritueel van Het Heilig koninklijk Gewelf van belang. Daar wordt beschreven hoe een vreemdeling een volledig lid van een gemeenschap wordt. Bij het doopsel gebeurt dat door het desbetreffende sacrament. Daarvan is in het ritueel van de Royal Arch geen sprake dat immers het verhaalt van een beloning voor (religieuze) verdiensten jegens en door de groep.

laatste soort zijn regels als een prachtig voor sportief gedrag bij boksen, ooit neergelegd als de 'Marquess of Queensberry's Rules'.¹⁵

Soms zijn er gelegenhedenritualen waaraan zo overdadig geknutseld is dat ze ondanks het feit dat ze met de allerbeste bedoelingen overvloedig gevuld zijn met een in hun samenhang niet doordachte stortvloed van maconnieke en niet maçonniek teksten en beelden; ze brengen de beschouwer een variant op de uitspraak van generaal Joseph Bosquet (1810-1861) bij de 'Charge of the light brigade' naar de lippen: 'C'est magnifique, mais ce n'est pas la Francmaçonnerie' Voor je weet vliegen je de chakra's en sefirots met een handje kabbala je weer om de oren. De ongelijksoortige veelheid verdoezelt de eenvoud van het ritueel en maakt er maçonniek overspel van, om me deze ondichterlijke vrijheid te veroorloven.

Of is er een betere formulering te vinden waarin, onder de schijn van ironie, een ernstige reminiscentie aan de grote leermeester Dick van Peype klinkt, hij placht te zeggen: vrijmetselarij gaat over niets anders dan vrijmetselarij, vrijmetselarij is niets anders dan vrijmetselarij. Is de vrijmetselarij met deze uitspraak dan ook een *superabundans* geworden? Is dan toch in elk geval sterk verwant aan het spel.

Voor we dat overwegen, moeten we ons ook nog herinneren dat niet de minsten onder ons de vrijmetselarij bij herhaling een leerschool hebben genoemd. Dat doet ze op een andere manier dan bijvoorbeeld de AMORC, die haar leden naast arbeid in haar loges maandelijks schriftelijke lessen toestuurt.

Is dan de vrijmetselarij een leerschool in haar ritualen en symbolen, door didactische middelen, door een allusieve methode, door wel geplaatste herhalingen, door fascinerende verwijzingen, door paradoxen, door het gebruik van de catechismus in zijn verschillende vormen, door het tableau, door leerstukken, lectures, van redenaar, opzieners en gewezen meesters en ten slotte door het doen ervaren van handelingen, de reizen, de arbeid aan de ruwe en de kubieke steen? Die afwisseling is doordrenkt met leren en lering. Daardoor raken wij aan onze symbolen die de woorden overstijgen. In al die maconnieke didactiek ontbreekt het spelelement als didactisch middel niet: een ernstige les zoals het niet in staat zijn om aan zijn verplichtingen te voldoen aan het eind van onze eerste graad, gaat zelden zonder een warme glimlach voorbij.

Misschien heb ik daarmee het probleem niet opgelost, maar vrijmetselarij is een blijde¹⁶ en ernstige leerschool, maar dat is niet alles!

Na iedere open Loge, hoe speels die moge zijn, wordt de bijeenkomst dankzij de tafelwetten onmiskenbaar *een spel van labour en refreshment*.

Het was helaas geen Noord Nederlander die bedacht dat de vrijmetselarij 'une grande branche d'amusement' is.

---

¹⁵ John Sholto Douglas 9th Marquess of Queensberry (1844-1900) schots edelman wiens naam verbonden is met de *Queensberry Rules* waaruit de moderne regelgeving voor het boksen is voort gekomen

¹⁶ Hoe vreugdevol onderwijzen en leren kan zijn beschreef Theo Thijssen vele malen. Bijvoorbeeld in wat een onderwijzer over zijn klas laat schrijven: 'M'n heerlijke lieve lastige stel ik weet eigenlijk maar één ding: de jaar of wat dat ik jullie heb en dat jullie mij hebben, behoren wij enkel maar een gelukkige klas te zijn. En de rest is nonsens hoor [...].' *De Gelukkige klas*'. De eerste druk verscheen in 1925 in Bussum, in het verzameld werk, dat verscheen in 1995 in Amsterdam, is dit citaat te vinden in deel II te vinden op bladzijde 427. Voor 'klas zou men zo maar 'loge' kunnen lezen.